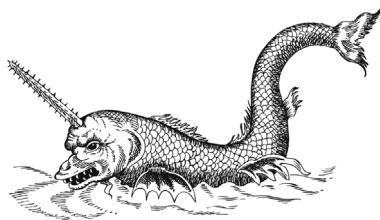

INLEIDING

Alexandrië, 14 december 1941

In een maanloze nacht 56 kilometer ten noordwesten van Alexandrië zwemt mijn vader voor zijn leven. Hoewel de zee om hem heen pikzwart is, ziet hij een paar wrakstukken en verschillende levenloze lichamen in de olie drijven. Overal hoort hij mannen schreeuwen die tijdens de slachting gewond zijn geraakt, maar als hij naar hen toe probeert te zwemmen verdwijnt het geluid in het duister. Als hij na een poos de lichten van een schip aan de horizon ziet schitteren en het witte vaandel, de vlag van de Britse marine, uit het donker opdoemt, weet hij dat zijn redding nabij is.

Luitenant-ter-zee der tweede klasse Charles Compton, zoals zijn volledige rang en naam luidden, diende op de 5200 ton zware kruiser HMS *Galatea*, die tijdens een patrouille langs de Noord-Afrikaanse kust werd getorpedeerd door een Duitse U-boot. De bemanning kreeg amper tijd om zich in veiligheid te brengen, want het schip zonk in slechts drie minuten naar de zeebodem - zes keer zo snel als de *Lusitania*. Gelukkig voor hem bevond mijn vader zich op dat moment op de brug. Hij vloog naar buiten en sprong in het water. De mannen die diep in de buik van het schip werk-

ten of sliepen, hadden geen schijn van kans: zij die niet op slag door de explosie werden gedood, verdronken als ratten in de stalen scheepsromp.

Die nacht vonden bij Alexandrië in totaal 469 zeelieden de dood: 447 matrozen, 21 officieren en de gezagvoerder, kapitein-ter-zee E.W.B. Sim. Ongeveer honderd opvarenden kwamen in het water terecht en hadden een engeltje op hun schouder: ze werden gered door twee Britse oorlogsbodems die in de buurt waren.

Mijn vader had twee engeltjes op zijn schouder. Na te zijn hersteld in een ziekenhuis in Alexandrië werd hij eerst naar Kaapstad en daarna naar Londen gestuurd, waar hij als adviseur in marinezaken meewerkte aan *In Which We Serve*, een oorlogsfilm van Noël Coward. Hij zou nooit meer terugkeren in actieve dienst; hij kreeg een baan op het ministerie van Buitenlandse Zaken in Londen en werd na de oorlog overgeplaatst naar de Britse ambassade in Havana. Hij vertoefde een paar jaar in de beau monde van Hollywood, waar hij dineerde met Grace Kelly, danste met Jackie Bouvier en kerst vierde met de Kennedy's. En hij beleefde twee prachtige zomers in Florida, waar hij de bloemetjes buiten zette met JFK, lang voordat die zich verkiesbaar stelde voor het presidentschap.

Maar die decembernacht in 1941 bleef hem de rest van zijn leven parten spelen. Toen ik hem jaren later vroeg naar zijn belevenissen in de oorlog, vertelde hij hoe opwindend het was om te varen op de HMS *Bulldog* onder gezagvoerder John 'Woozy' Wisden, die altijd een fles champagne liet knallen wanneer ze het ruime sop kozen, en hoe ze dankzij de plotseling opkomende mist in het Kanaal konden ontsnappen aan de Duitse bommenwerpers.

Toen het gesprek evenwel op de *Galatea* kwam, ging hij zich zichtbaar ongemakkelijk voelen. Hij vertelde nog wel over al die vrienden en collega's die de dood hadden gevonden en het schuldgevoel dat hem plaagde omdat hij en zijn medeofficieren hun schip niet hadden kunnen redden. Dat ze toch het gevoel hadden hun maten op de een of andere manier in de steek te hebben gelaten. Maar daarna sloeg hij dicht, en ik besefte dat ik beter over iets

De vader van de auteur was een van de honderd mannen die werden gered nadat de HMS *Galatea* in 1941 bij Alexandrië tot zinken was gebracht. Hij zou de rest van zijn leven last hebben van nachtmerries over deze traumatische gebeurtenis.

anders kon beginnen. Later kwam ik erachter dat hij, zelfs toen hij al ver in de negentig was, soms midden in de nacht schreeuwend wakker werd omdat die gruwelijke oorlogservaring hem in zijn slaap achtervolgde.

Als hij in deze tijd had geleefd, zou mijn vader net als die duizenden anderen met een oorlogstrauma zijn behandeld voor post-traumatische stressstoornis (PTSS), maar in zijn tijd moest je het doen met een bemoedigend schouderklopje en de toevoeging dat je je niet moest laten kisten, de bekende *stiff upper lip* en zo. Zoals de meeste mannen van zijn generatie nam mijn vader de psychische littekens van zijn oorlogswonden mee het graf in.

Gekte op zee is een verschijnsel dat grotendeels verborgen en onbeschreven blijft. Dit komt deels doordat het zich per definitie

voordoet in een vreemde omgeving, ver buiten de samenleving; alleen de meest tragische gevallen halen het nieuws. Veel mensen kennen Donald Crowhurst, de solozeiler die krankzinnig werd en overboord sprong nadat hij tijdens een race rond de wereld gelogen had over zijn positie, maar dat op de koopvaart elk jaar tientallen mensen ‘vermist op zee’ raken, de helft vermoedelijk als gevolg van zelfmoord, is maar bij weinig mensen bekend.

Een andere reden waarom het onderwerp zelden besproken wordt, is het stigma dat op geestesziekte rust. De meeste mensen praten graag uitvoerig over hun lichamelijk letsel, maar als hun verstand averij oploopt, zijn ze ineens een stuk minder scheutig. Nergens is dat sterker dan in de machocultuur die heerst op een schip. Zeelui worden geacht stoer te zijn en het geeft geen pas om op zee tekenen van zwakte te tonen, lichamelijk of anderszins. Bovendien is het een bijgelovig volkje en in het verleden werd gedacht dat een gek aan boord ongeluk bracht, zoals het ook ongeluk bracht om een vrouw, een varken of een lijk aan boord te hebben. Een zee-man die tekenen van waanzin vertoonde, werd eerder over de reling geslingerd dan uitgenodigd voor een therapeutisch gesprek.

Toch zijn er tal van redenen waarom zeelui mogelijk eerder geestesziek worden dan anderen. Ten eerste hun fysieke omgeving. Weken of maanden achtereen hutjemutje op een schip zitten kan zelfs voor de meest inschikkelijke mens een ware beproeving zijn. En de schepen zaten vroeger echt tjokvol: op het onderste geschutsdek van de HMS *Victory* sliepen 460 man, in hangmaten die over de hele lengte slechts veertig centimeter van elkaar hingen. Op hedendaagse zeilboten is dat trouwens niet altijd beter geregeld: bij een grote zeilrace rond de wereld bleken sommige bemanningen het te moeten doen met een leefruimte die half zo groot was als de kleinst mogelijke meerpersoonscel die nog voldoet aan de eisen van de EU.

Daar komt de spanning van een reis naar onbekende streken nog bij, ver van familie en vrienden, met onvoorspelbare gevaren en slechts je scheepsmaten om op te steunen. Als je tot de kern-

leden van de groep behoort is er weinig om je druk over te maken, maar voor wie er maar een beetje bij bungelt kan een zeereis slecht uitpakken, veel slechter zelfs. Ook op een gigantisch cruiseschip dat is volgepropt met minstens drieduizend passagiers kun je je opgesloten en eenzaam voelen, zoals blijkt uit de honderden zelfmoorden die op oceanastomers zijn gepleegd.

En alsof dat nog niet genoeg was, bood de zee een unieke keur van zeereisziekten die de gezondheid gegarandeerd ondermijnden. In het tijdperk van de Grote Zeilvaart liet vooral de scheurbuik van zich spreken, een ziekte die, naast de afschuwelijke lichamelijke symptomen, vaak gepaard ging met een bijzonder sterke overgevoeligheid, zodanig dat de geur van een bloem iemand van pijn kon doen kronkelen en het geluid van een gewerschot dodelijk kon zijn. En wat te denken van de hete koorts, een soort zonnesteek waarvan je ging ijlen en de onbedwingbare neiging kreeg overboord te springen, meestal de dood tegemoet. Zelfs in onze tijd kunnen zeelui getroffen worden door een hedendaagse versie van de hete koorts, die volgens sommigen de reden is waarom er op zee honderden mensen spoorloos zijn verdwenen, onder wie de mediamagnaat Robert Maxwell.

De duizenden zeelieden die tijdens de Grote Zeilvaart schipbreuk leden, kregen met heel andere problemen te maken. Met al dat water om zich heen was de verleiding groot om de dorst te lessen met een slok uit de koele, blauwe zee, maar zoals blijkt uit de talloze verhalen van overlevenden, resulteerde dat zonder uitzondering in een delier en de dood. Anderen was een nóg erger lot beschoren. Zoals de opvarenden van de *Essex*, de walvisvaarder waarop Melville zijn *Moby Dick* inspireerde. Het schip zonk en de overlevenden, die zich noodgedwongen tot kannibalisme verlaagden, werden gevonden met de botten van hun kameraden nog in hun handen, krankzinnig van verdriet en honger.

Hoe groot het probleem was bleek wel uit het commentaar van de vlootarts van de Britse marine, die zei dat zeelui zeven keer zoveel risico liepen om gek te worden als de rest van de bevolking.

Gezien de toenmalige opvattingen over geestesziekte mag je het gerust verrassend noemen dat de Britse marine zich indertijd al met de kwestie bezighield en haar 'scheepsidioten' sinds 1755 of eerder naar een particuliere inrichting in Londen stuurde. Toen dit instituut in gebreke bleef, opende de marine in 1818 haar eigen afdeling voor geesteszieken in het marinehospitaal in Haslar, tien jaar voordat het Britse parlement met een wetsvoorstel inzake krankzinnigengestichten kwam (de Madhouses Act).

Verbazingwekkend genoeg zijn de individuele onderzoeksverslagen en het hospitaaldagboek van Blok F van Haslar bewaard gebleven; ze liggen in muf ruikende dozen in de National Archives in het Londense district Kew. Van honderden zeelieden is het verhaal met de hand op perkament vastgelegd; de een was gewond geraakt tijdens de strijd, de ander had een stuk scheepstuig op zijn hoofd gekregen of wilde, na een of andere akelige tropische ziekte te hebben opgelopen, een einde aan zijn leven maken. Maar de meesten werden geplaagd door meer alledaagse problemen, zoals de dood van een naaste, een onbeantwoorde liefde, onbeheersbare jaloezie, ruzie met hun maten, of die oude zeemansvloek, de drank, of zoals een dokter het verwoordde: 'overmatig gebruik van geestrijke dranken'.

In de Tweede Wereldoorlog was het van eenzelfde laken een pak. Toen een psychiater een groep 'psychotische' patiënten in een Amerikaans marinehospitaal vroeg waarom ze 'afwezig zonder verlof' waren geweest, waren hun antwoorden opvallend banaal, variërend van 'Mijn trein, bus of vliegtuig was te laat' tot 'Ik wilde mijn vrouw en kind zien' en 'Ik kan niet zonder meisjes'. Helemaal onderaan de lijst stonden redenen die met het werk te maken hadden, zoals 'Ik was bang voor de zee', 'Mijn schip stond me niet aan' en 'Ik kon het slecht vinden met de bootsmansmaat'.

Wat de oorzaak van de geestesziekte ook was, er bleef een stigma op rusten. Zelfs nog in de Eerste Wereldoorlog werd het aantal zeelieden met 'shellshock' in de officiële rapporten weggemoffeld onder het discrete kopje 'neurasthenie' (zenuwzwakte). Ongeveer

Blok F van het Haslar Royal Hospital in Gosport werd in 1818 verbouwd tot krankzinnigengesticht nadat eerdere faciliteiten van de Britse marine 'ernstig tekortgeschoten' waren.

De onmenselijke behandeling van de Amerikaanse zeeman James Norris, die tien jaar lang gekluisterd zat in Bethlem Hospital, veroorzaakte een nationaal schandaal en leidde tot een wijziging van de wet.

20.000 medewerkers van de Britse marine werden voor deze aandoening behandeld, ofwel vijf procent van alle marineschepelingen. In de Tweede Wereldoorlog viel de aandoening in de categorie 'oorlogsneurose', waarvoor bijna 25.000 medewerkers van de marine werden behandeld. Niet alleen de naam was veranderd, de symptomen ook. In de Eerste Wereldoorlog ging shellshock bijna altijd gepaard met rillingen en bevingen, maar in de Tweede Wereldoorlog was de aandoening kennelijk naar binnen geslagen en uitte zij zich in uiteenlopende buikklachten, wat deze oorlog de bijnaam 'gut war' (buikoorlog) opleverde.

Te land of ter zee, sommige mensen worden eerder geestesziek dan andere en onder gevierde zeevaarders is dat niet anders. Van niemand minder dan Christoffel Columbus wordt tegenwoordig gezegd dat hij manisch depressief was - op grond van de bewijzen kunnen we in ieder geval stellen dat hij aan grootheidswaanzin leed. Robert Fitzroy, als kapitein van de HMS *Beagle* het maatje van Charles Darwin en de latere oprichter van het Met Office (de Britse KNMI), had een familie waarin depressiviteit niet ongewoon was en maakte net als zijn voorganger op dat 'vervloekte' scheepje, Pringle Stokes, ten slotte een einde aan zijn eigen leven. En bij de Britse marine waren er maar weinig kapiteins zo wreed als George Vancouver, die er zijn hand niet voor omdraaide om zijn weerbarstige bemanning voor een klein vergrijp te bestraffen met zestig zweepslagen, vijf keer zoveel als de richtlijn van de Britse Admiraliteit. Tegenwoordig denken we onder andere dat zijn schildklier wellicht te veel hormonen produceerde (hyperthyroidisme), een aandoening die tijdens zijn leven onbehandeld bleef en een verklaring kan zijn voor zijn plotselinge stemmingswisselingen.

Meer van deze tijd is het geval van Paul Termann, een Duitse zeeman met een kort lontje die de Atlantische Oceaan overstak met iemand die hij kort daarvoor had ontmoet in een haven op de Canarische Eilanden. Tijdens de oversteek kregen ze ruzie over dingen die op het land nauwelijks iets zouden hebben betekend, maar onder het vervormende vergrootglas van de zee een buiten-

proportionele lading kregen, zodanig dat Termann de vreemde - de eigenaar van het jacht - en diens vriendin vermoordde en hun lichamen overboord gooide. Dan hebben we ook nog de ex-gedetineerde Bill Vincent, die tijdens de laatste etappe van een race om de wereld de opmerkelijke beslissing nam om vanaf de achterzijde van het jacht waarop hij voer zijn dood tegemoet te springen. Het officiële onderzoek bood geen uitsluitsel over het waarom van zijn actie, al had die ongetwijfeld te maken met persoonlijke problemen en niet met iets wat tijdens de reis was gebeurd.

Als we het breder trekken zien we al snel waarom de zee een relatief grote aantrekkingskracht uitoefent op onaangepaste personen. Zo vroegen onderzoekers zich af waarom Noorse immigranten in de Verenigde Staten vaker leden aan schizofrenie dan hun landgenoten die thuis waren gebleven. Ze kwamen tot de conclusie dat mensen die ontvankelijker waren voor geestesziekte minder gemakkelijk een plek vonden in de samenleving en daarom eerder het pad van de emigratie kozen. Deze redenering kan ook worden toegepast op het zeemanschap: mensen in de marge van de samenleving zullen eerder kiezen voor een leven op zee dan degenen die midden in het maatschappelijke leven staan. Dit werd gesteld in een recent rapport over de hoge zelfmoordcijfers onder Poolse vissers: 'Het is mogelijk dat mensen met een verborgen sociale problematiek bewust kiezen voor een baan in de zeevaart.'¹

Want op zee worden persoonlijke problemen uitvergroot, de zee prikkelt de ziel net zolang tot zijn ware aard aan het licht komt. Het is een cliché dat de vriendelijkste, vrolijkste levensgenieter in de kroeg een tiran kan worden als hij achter het roer van een zeiljacht staat, maar de zee laat niemand onberoerd.

In de literatuur komen we dit idee heel vaak tegen. Denk maar aan Odysseus' traumatische zoektocht naar zichzelf in de *Odyssee*, de door schuldgevoelens gekwelde zeeman uit 'De ballade van de oude zeeman' van de Engelse dichter Coleridge, de monomanische kapitein Ahab uit *Moby Dick*, of de destructieve paranoia van kapitein Queeg uit *De mouterij op de Caine*, de roman van Herman Wouk

die werd verfilmd met Humphrey Bogart. De zee is allesbehalve vriendelijk en gerieflijk, ze stelt onze geest op de proef en legt geregeld zijn zwakheden bloot. En zoals menig schrijver wist, biedt ze een perfect decor voor psychologisch drama.

Daarnaast is de zee ook voer voor psychologen: er zijn dan ook verschillende onderzoeken gedaan naar specifieke oceanoraces en, meer in het algemeen, naar de 'wetteloze zee', waar nationale regels niet gelden. De filosoof Foucault omschreef schepen als 'niet alleen het belangrijkste instrument van economische ontwikkeling [...] maar ook het grootste reservoir van de verbeelding'.² En er loopt slechts een dunne lijn tussen de verbeelding en het bizarre, tussen rede en gekte.

Maar dit is niet de enige manier waarop wij de zee zien. Naast dit bijna apocalyptische beeld bestaat er een rooskleurigere duiding - de afgelopen jaren onder de aandacht gebracht door zowel thalassotherapeuten als reisorganisaties - waarin de zee een helende werking heeft op lichaam én geest. Een zeilkamp zou volgens velen een gunstige uitwerking hebben op het gedrag van jonge criminelen en organisaties als Turn to Starboard hebben laten zien dat zeilen kan worden ingezet om oud-militairen van hun posttraumatische stressstoornis af te helpen.

Daar kwam mijn vader ook achter, op zijn eigen manier. Hoewel hij traumatische herinneringen had aan zijn marinetijd in de Tweede Wereldoorlog, kon hij de lokroep van de zee niet weerstaan. Eerst kocht hij een kleine open boot waarmee hij om de Bahama's voer, en daarna, twintig jaar nadat de *Galatea* tot zinken was gebracht, keerde hij terug naar Europa, waar hij een gezin stichtte en zijn kinderen op verschillende boten grootbracht - eerst op een 'Essex smack' (een in de negentiende eeuw populaire vissersboot), toen op een houten kaag en ten slotte een klassiek motorjacht. Vervolgens gaf hij vijftien jaar lang zeilles en organiseerde hij zeiltochten over de Middellandse Zee om anderen kennis te laten maken met de transformatieve, helende kracht van de zee.